

Minnesord med anledning av Jürgen Habermas bortgång

PÅ MIN VÄG hem med Finlandsfärjan efter Nordiska Sommaruniversitetets vintersession om kritisk teori i Tammerfors fick jag meddelande om att Jürgen Habermas hade avlidit. Dagen innan hade jag talat om hans teori om ideologiers roll i ett modernt samhälle. Nyheten om hans bortgång spreds blixtnabbt i medierna och reaktionen sedan dess har varit enorm. Frågan är om vi någonsin sett något liknande i samband med en stor tänkares död. Det tycks som om varenda tidning med självaktning runt om i världen skyndsamt publicerade mer eller mindre insiktsfulla betraktelser över hans tänkande.

Habermas framställs inte sällan som efterkrigstidens mest betydelsefulla samhällsteoretiker. Men så var han också tvärvetenskaplig som få andra: som filosof utvecklade han ett begrepp om kommunikativt förnuft vilket han använde som normativ utgångspunkt för samhällskritik; som historiker beskrev han hur en ny typ av offentlighet tog form i det tidiga borgerliga samhället i Europa; som sociolog visade han att ett modernt samhälle integreras på två olika sätt – systemiskt och kommunikativt – och analyserade därefter den problematiska relationen mellan de två; och som statsvetare utvecklade han en normativ teori om förhållandet mellan rätt och frihet i syfte att klargöra möjlighetsbetingelserna för demokrati i ett komplext samhälle. Och inte nog med det. Han förenade dessutom sitt omfattande akademiska författarskap med en verksamhet som *public intellectual*. Redan på femtiotalet uppmärksammade han Heideggers nazism, under studentrevolten varnade han för framväxten av en ”vänsterfascism” (något som delar av studentvänstern aldrig förlät honom), under historikerstriden på åttiotalet argumenterade han för att förintelsen ska ses som något helt exceptionellt och i samband med Tysklands återförening kritiserade han dess genomförande. Andra exempel på hans deltagande i offentlig debatt är att han vände sig direkt till ledande europeiska politiker för att understryka betydelsen av en demokratisk utveckling av EU och att han diskuterade krigen i forna Jugoslavien, Irak och nu senast Ukraina. Vid stora politiska händelser kunde man alltid förvänta sig klokare ord från Habermas än från de flesta andra.¹

1 För en utförlig och mindre ensidig diskussion av Israels reaktion på Hamas attack den 7 oktober 2023 fick vi dock vänta förgäves. Med tanke på Habermas personliga historia är det dock inte så överraskande. Se Normative Orders. Forschungszentrum der Goethe-Universität Frankfurt am Main (2023).

Habermas blev 96 år gammal, men jag hade av någon anledning förväntat mig att han skulle vara med oss längre än så. Han har på sätt och vis funnits hos mig alltsedan jag började studera sociologi i Lund i början av årtiotalet. Hans vän Hans-Georg Gadamer blev ju över hundra. Dessutom framstod Habermas länge som osedvanligt pigg för sin ålder (även om han hörde allt sämre). Sitt sista storverk – *Auch eine Geschichte der Philosophie* (2019a) kunde han avsluta vid 90 års ålder. Två band på sammanlagt närmare två tusen sidor. Att bli så gammal har dock sina baksidor. Hans äldsta dotter avled för ett par år sedan, och när hans fru Ute, efter sjuttio års äktenskap, nyligen gick bort förlorade Habermas alltmer sin livslust.

Habermas var produktiv som få. Hans publikationslista är minst sagt imponerande, i synnerhet som hans viktigaste publikationer utgörs av tjocka böcker snarare än tunna tidskriftsartiklar av det slag som dagens akademiker förväntas producera på löpande band. Läger man till sekundärlitteraturen skulle man sannolikt kunna fylla ett mindre bibliotek. För några år sedan utkom en bok på 894 sidor med titeln *Habermas global* där hans betydelse i världens alla hörn dokumenteras – även det svenska (se Carleheden & Heidegren 2019). Biografier, bibliografier och intervjuböcker har utkommit i strid ström också under senare tid. Den som så önskar har både en *Habermas Handbook* och ett *Habermas Lexicon* att tillgå. Det kan tilläggas att Habermas skänkte sina brevväxlingar till universitetsbiblioteket i Frankfurt, att en utgåva av hans samlade skrifter är på väg och att hans 350-sidiga självbiografi planerades att utges postumt redan när den skrevs. Blir man så gammal hinner man ordna med sitt eftermäle. Habermas förstod tidigt att han skulle bli ett idéhistoriskt forskningsobjekt likt en Hegel eller Marx.

Han gjorde länge motstånd mot att tala om sig själv som person, men det är ingen tvekan om att hans barndom i Nazityskland präglade hela hans livsverk (se Habermas 2007). Som tonåring gick han med i Hitlerjugend. Stefan Müller Doohm (2014) skriver i sin biografi att Habermas far behövde hjälpa sonen att bli insläppt i denna organisation. Habermas föddes nämligen harmynt, något som kunde innebära en livsfara i ett Tyskland som betraktade också handikappade som en börda för "folkstammen".

Efter kriget blev det snart uppenbart för den unge Habermas att hans hemland befann sig vid "moralens nollpunkt". Det var ett av skälen till att han på femtiotalet sökte sig till *Institut für Sozialforschung* i Frankfurt, det vill säga den institutionella basen för vad som i dag ofta kallas Frankfurtskolan eller kritisk teori. Under några år var han där assistent till Theodor W. Adorno. I en känd formulering hävdar Adorno att Hitler har påtvingat människorna ett "nytt kategoriskt imperativ": "inrätta [ert] handlande och tänkande så att Auschwitz inte upprepas" (Adorno 2019 [1966]:346). Samma inställning hade utan tvekan också Habermas. Konkret handlade det om att avnazifiera och demokratisera Tyskland. På den punkten kan sägas att Habermas lyckades väl. Tysklands president Hans-Walter Steinmeier skriver i sina minnesord i *Die Zeit* att "Jürgen Habermas har gett Förbundsrepubliken Tyskland en idé om sig själv". Här framstår Habermas närmast som en statsfilosof av hegelska dimensioner. Men hans teorier begränsade sig förstås inte bara till Tyskland som land. Han formulerade en grundläggande kritik av den förvaltande inställningen att dagens demokratiska länder mer eller mindre redan har nått den högsta punkten i sin utveckling. Habermas

betonande den helt avgörande betydelsen av en resonerande politisk offentlighet baserad på ett levande civilsamhälle som är relativt oberoende av både marknad och stat. Han insisterade också på att demokratin inte kan göra halt vid nationsgränser.

Jag kom till dåtidens Västtyskland sommaren 1989. Jag hade fått ett ettårigt stipendium för en forskningsvistelse vid Goethe-universitetet i Frankfurt am Main. Planen var att färdigställa min avhandling om Habermas samhällsteori. Tack vare rekommendationsbrev från såväl Margareta Bertilsson som Joachim Israel – som båda tidigt hade intresserat sig för Habermas tänkande – hade han accepterat att fungera som min bihandledare. Detta var på flera sätt den rätta tiden att komma till Tyskland. Just när jag anlände för en språkkurs i Mannheim började Sovjetunionens sönderfall på allvar. Under hösten blev jag själv vid något tillfälle lite av en deltagande observatör av Berlinmurens rivande. Jag hade följt med en grupp tyska så kallade autonoma studenter till Berlin. De var – som Habermas – kritiska till att Östtyskland skulle införlivas med Västtyskland genom något slags *Anschluss*. Jag minns att vi efter våldsamma demonstrationer på Kurfürstendamm kröp igenom ett hål i muren till Östberlin och tog med oss östtyska studenter tillbaka till Västberlin. Det blev för dem första gången i väst, men de verkade mer intresserade av västlig choklad och cigaretter än av politiska samtal om en tredje väg mellan kapitalism och realsocialism.

I Frankfurt kändes det som om jag hade kommit till den intellektuella världens centrum. Förutom med Habermas fick jag kontakt med då ledande kritiska teoretiker, däribland Axel Honneth, Seyla Benhabib, Hauke Brunkhorst och Jean Cohen. Det var en stadig ström av intellektuella stjärnor på besök. Här kunde man plötsligt på en lunch hamna i samtal med Charles Taylor om huruvida det går att läsa Heideggers *Sein und Zeit* i engelsk översättning eller lyssna på John Rawls som hade insisterat på att hålla sitt föredrag på tyska trots att han inte alls kunde språket (det gick inte bra!). Det var också en samlingsplats för doktorander från världens alla hörn; flera av dem – till exempel Rainer Forst, Christina Lafont, Arne Johan Vetlesen och Amy Allen – skulle senare bli internationellt framträdande inom den kritiska teorin. Förutom att jag följde Habermas reguljära undervisning deltog jag varannan måndagskväll i hans ”kollokvium”. Efteråt gick vi alla till restaurang Dionysos där Habermas efter några glas vitt tyskt vin inte sällan började tala om sin tid som Adornos assistent. Vid ett sådant tillfälle berättade han också om sitt enda besök i Sverige. Han hade blivit inbjuden av filosoferna i Uppsala i början av sjuttioalet och mellanlandade på en resa från Bergen till Helsingfors. På den tiden var svensk filosofi om möjligt ännu mer analytisk orienterad än i dag. Habermas presenterade en av sina första texter efter sin så kallade språkliga vändning, *Wahrheitstheorien*. Denna vändning kan ses som ett försök från Habermas sida att från sina kontinentala filosofiska utgångspunkter närma sig den analytiska filosofin. Efter föredraget var det helt tyst. Inte en enda fråga. Men på kvällens fest blev de analytiska filosoferna fulla och ville då prata med honom om livets mening. Habermas hade mycket roligt åt denna historia, men inte undra på att han avböjde att resa till Uppsala när han sent omsider tilldelades Skytteanska priset.

Det gick naturligtvis inte att resa hem redan efter ett år i Frankfurt. Jag stannade i fyra år och hankade mig fram så gott det gick – disputationen fick vänta. Så mycket

handledning blev det emellertid inte. I sina minnesord i *Die Zeit* berättar Lea Ypi att hon inte vågade tilltala Habermas när hon för första gången mötte honom på en konferens. Det vore som att gå fram och börja småprata med Kant, Hegel eller Marx, skriver hon. Det fångar också in mitt eget förhållande till honom. Det hjälpte ju heller inte att Habermas – efter det jag hade presenterat ett avhandlingskapitel på kollokviet – inledde diskussionen med att säga: ”Det här är sista gången någon lägger fram en text om mina teorier.” Sedan sade han inget mer den gången. För mig handlade det i hög grad om att förstå Habermas samhällsteori. Min avhandling var inte i första hand tänkt som en kritisk diskussion av hans tänkande, utan snarare som en formulering av ett alternativ till den sociologi jag hade lärt mig i Sverige (se Carleheden 1996). Walter Korpi hade nog kallat mig en pegasryktare (se Korpi 1990).

Det är en specifik typ av samhällsteori som Habermas har utvecklat. I ett föredrag med anledning av firandet av 90-årsdagen berättade Habermas att Richard Rorty – den amerikanske nypragmatisten – hade kommit fram till honom vid en Hegelkonferens och skakat på huvudet: ”You Germans keep floating between Kant and Hegel.” Habermas hade svarat att ”sommiga av oss går fram och tillbaka mellan Kant, Hegel och Marx till och med, eftersom vi tror att det i dessa historiskt nedärvda argument fortfarande finns svar på systematiska frågor” (Habermas 2019b:729).² Kant hade gjort autonomi till en grund inte bara för sin egen filosofi, utan också för upplysningen. Han var dock till skillnad från Hegel ingen protosociolog. Hegels begrepp om ”sedlighet” i *Rättsfilosofin* ligger däremot nära vad sociologer brukar tala om som normsystem. För Hegel handlade det om frihetens institutionalisering i samhället. Enligt Marx måste denna sedlighet snarare förstås som ideologi, det vill säga som en social makt som får människor att acceptera normer och stödja institutioner även när dessa går emot deras intressen. I en sådan situation kan vi inte underordna oss sedligheten utan måste vända tillbaka till Kant och utöva kritik utifrån från det praktiska förnufts normativa utgångspunkter. Men naturligtvis stannade Habermas inte vid detta fram och tillbaka mellan Kant, Hegel och Marx. Han utvecklade Kants subjektfilosofi med hjälp av sitt begrepp om kommunikativt förnuft, Hegels sedlighetsbegrepp med hjälp av ett fenomenologiskt livsvärldsbegrepp och Marx maktbegrepp med hjälp av systemteori.

Habermas samhällsteori ska alltså förstås som en *grand social theory* (”generell samhällsteori”). De som vi i dag betraktar som sociologins klassiker ärvde denna form av teoretiserande från Kant, Hegel och Marx, men de klassiska sociologerna tenderade att dölja detta arv eftersom de ville etablera sociologin som vetenskap i kontrast till moralfilosofin. När sociologin sedan på allvar etablerades efter andra världskrigets slut stod inte längre klassikerna i centrum. Med hjälp av nya kvantitativa metoder skulle ämnets vetenskapliga legitimitet säkerställas. Denna utveckling bröts emellertid med studentrevolten och marxismens intåg på universiteten i samband med 68-vågen. År 1982 kunde Jeffrey Alexander se tillbaka på det dryga decennium som gått och konstatera att en ”rehabilitering av det teoretiska” hade skett inom sociologin (Alexander 1982:30). Tre år senare publicerade Quentin Skinner en antologi med titeln *The Return*

2 Översättningar från tyska är mina.

of *Grand Theory*. Den innehåller kapitel om bland andra Gadamer, Foucault. Kuhn, Althusser, Rawls och naturligtvis Habermas. Den sistnämnde hade i sitt viktigaste verk – *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) – använt den klassiska sociologin för att kritiskt-teoretiskt besvara den grundläggande sociologiska frågan: Hur är ett modernt samhälle möjligt?

Sociologins konjunktursvängningar har emellertid fortsatt sedan dess. Så här i efterhand kan det konstateras att när jag väl blev färdig med min avhandling så var vad Philipp Felsch (2016) kallar ”teorins långa sommar” redan över. Alexander menar att samtidens sociologi har blivit ”postteoretisk” (Reed & Alexander 2009) och Omar Lizardo – redaktören för tidskriften *Sociological theory* – talar till och med om att teoretikernas tid är förbi (Lizardo 2020). I och med Habermas bortgång är nu alla de som diskuterades i Skinners bok döda. Sociologin befinner sig sedan länge – i varje fall i den anglosaxiska och skandinaviska delen av världen – i en postteoretisk epok där den typ av generellt teoretiserande som Habermas nu hyllas för knappast syns till längre. Visa mig den sociolog som i dag beviljas forskningsmedel för att utveckla samhällsteori! Det tycks som om teorins sommar inte bara blivit till höst utan också till vinter.³

På många sätt är detta en paradoxal utveckling. Så här i efterhand är det klart att Habermas och hans likasinnade vann ”positivismsstriden” – i varje fall på vetenskaps-teoretisk nivå (Heidegren 2016). Egentligen förnekar väl ingen i dag på allvar att fakta är både teori- och värdeberoende. Empirisk forskning behöver samhällsteoretisk näring inte bara för att bli relevant och intressant utan också för att bli giltig (Carleheden 2024). Tilläggas kan att en utbildningspolitik som vill låta arbetsmarknaden styra universitetens verksamhet förhindrar oss att erbjuda studenterna bildning och understödja framväxten av nya *public intellectuals*. Detta riskerar i sin tur att försvaga den typ av politisk offentlighet som Habermas alltsedan sitt första stora verk – *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (*Borgerlig offentlighet*) – har argumenterat för. Och det är ingen liten sak om vi ska tro honom – en sådan utbildningspolitik tenderar att underminera demokratin.

Naturligtvis har Habermas teorier varit omtvistade. Man kan säga att hans livsverk har vuxit fram i ständiga – inte sällan polemiska – debatter; med heideggerianer (som Gadamer), med första generationens kritiska teoretiker, med 68-vänstern, med rationella valteoretiker, med positivist, marxister, luhmannianer, postmodernister, carlschmittianer, liberaler (som John Rawls), kommunitarister (som Charles Taylor), analytiska filosofer och så vidare, och så vidare. Vid ett av våra fåtaliga handledningstillfällen berättade Habermas dock att han var besviken över den jämförelsevis magra respons som just hans sociologiska intervention hade fått. Men det är kanske inte så konstigt. Efter *Theorie des kommunikativen Handelns* övergick han själv till moralfilosofi, sedan till demokratiteori och till sist till en idéhistorisk framställning av filosofins förhållande till religionen. Och även om han genom att betona kommunikationens betydelse gick i en sociologisk riktning i sin rekonstruktion av Kant är det trots allt Kant snarare än Hegel och Marx som sätter sin prägel på hans livsverk.

3 I Tyskland är det fortfarande möjligt att bedriva samhällsteori. Jämför sociologer som Hartmut Rosa och Andreas Reckwitz, men även där har konjunkturen vänt, vilket framgår av Felsch (2016).

Ur ett hegelskt perspektiv har Habermas blivit kritiserad för formalism och proceduralism och ur ett marxistiskt perspektiv för att vara ensidigt normativ och i alltför ringa grad teoretisera maktens betydelse. En sådan kritik betyder att hans samhällsteori är alltför lite sociologisk. Kanske kan vi delvis spåra den uppgivenhet som skulle komma att drabba Habermas under hans sista år just till denna relativa brist på sociologi. Utifrån systemteoretiska antaganden förlägger han makten utanför den kommunikativt integrerade livsvärlden. Denna makt i form av självreglerande ekonomiska och politiskt-administrativa system tenderar, enligt honom, att kolonisera livsvärlden. Å andra sidan talar han om livsvärldens rationalisering – i kommunikativ mening – som en motkraft. Nutidens samhälle – *Theorie des kommunikativen Handelns* skrevs under 70-talet – såg han som halvvägs modernt ("ett ofullbordat projekt"). Förgivet-tagna normer och traditioner kan inte längre förklara hur ett samhälle är möjligt. Den moderna livsvärlden är posttraditionell, pluralistisk och individualistisk. För att lösa sina konflikter och koordinera sina handlingar utan våld måste moderna människor under sådana förhållanden komma överens med hjälp av sitt kommunikativa förnuft. Han kritiserar i detta sammanhang också Marx antagande om att ideologier spelar en viktig roll som social makt och lägger ideologikritiken åt sidan. Även om Habermas alltid har försökt att frigöra sig från historiefilosofin kan man just på denna punkt ana väl mycket av hegelskt inflytande. Han förefaller ha räknat med att det trots allt finns en logik i historiens utveckling, en logik som har en viss kraft. Under senare tid har emellertid hans antaganden om en pluralistisk och individualistisk livsvärld undergrävt av en allt starkare postliberal politik och kultur (se till exempel Norris & Inglehart 2019). En sådan utveckling verkar Habermas inte ha räknat med. Man kan misstänka att hans normativa fokus på demokratiska procedurer har inneburit att en sociologisk analys av förutsättningarna för livsvärldens rationalisering har åsidosatts. Vi ska då komma ihåg att kritisk teori utmärks av en immanent typ av kritik. Kritik måste kunna ta sin utgångspunkt i samhället och kan inte enbart hämta kraft från filosofins tunna luft.

I sin biografi om Habermas skriver Felsch att han under den intervju han gjorde med Habermas bara några få år före hans bortgång blev undervisad om "det dystra scenariot om Västs successiva nedgång" (2024:186) och att han nu såg allt det som han hade stått för under hela sitt liv gå förlorat. Och Felsch fortsätter: "Det är förfärligt att uppleva Habermas – den sista idealisten – så fatalistisk" (2024:187). Själv är jag emellertid inte så överraskad. Titeln på den svenska översättningen av en intervju som jag gjorde med Habermas under min sista tid i Frankfurt hämtade jag från en mening jag funnit i Habermas demokratiteoretiska huvudverk *Faktizität und Geltung*: "En ur förtvivlan född förhoppning" (Carleheden & Gabriels 1994). Habermas har aldrig varit vare sig idealist eller utopist. Hur skulle någon som vuxit upp vid moralens nollpunkt kunna vara det? Han valde emellertid att teoretisera varken omoralen eller makten – han gjorde tvärtom. Han försökte teoretiskt stärka våra föreställningar om moral, rätt, demokrati och frihet för att ge oss kraftfulla vertyg i kampen mot omoral och ofrihet. Mot bakgrund av de senaste decenniernas postliberala politiska utveckling tycks han emellertid ha förlorat hoppet om dessa normativa konstruktioners styrka.

Adorno talade en gång om sitt skrivande som ”flaskpost”, det vill säga meddelanden som kastas ut i ett hav av barbari och som kanske någon gång i framtiden flyter upp på en strand långt borta och kan inspirera något för oss okänt samhälle. Det ser ut som om det var där hos Adorno – sin forne mästare – som Habermas till slut somnade in.⁴

Mikael Carleheden
Sociologisk institut
Københavns universitet

Referenser

- Adorno, T. W. (2019 [1966]) *Negativ dialektik*. Göteborg: Glänta produktion.
- Alexander, J. (1982) *Theoretical Logic in Sociology*. Berkeley: University of California Press.
- Carleheden, M. (1996) *Det andra moderna. Om Jürgen Habermas och den samhällsvetenskapliga diskursen om det moderna*. Göteborg: Daidalos.
- Carleheden, M. (2024) ”Unchain the Beast! Pluralizing the Method of Theorizing”, *Die Praxis soziologischer Theoriebildung*, 17–43 i F. Anicker & A. Armbruster (red.) *Wiesbaden Springer Fachmedien*. https://doi.org/10.1007/978-3-658-44055-8_2.
- Carleheden, M. & R. Gabriels (1994) ”En ur förtvivlan född förhoppning. Intervju med Jürgen Habermas”, *Res Publica* 27.
- Carleheden, M. & C-G. Heidegren (2019) ”Habermas in Sweden: Eine Rezeption mit Hindernissen”, 459–475 i L. Corchia, S. Müller-Doohm & W. Outhwaite (red.) *Habermas global. Wirkungsgeschichte eines Werks*. Berlin: Suhrkamp.
- Felsch, P. (2016) *Der lange Sommer der Theorie. Geschichte einer Revolte 1960–1990*. München: C. H. Beck.
- Felsch, P. (2024) *Der Philosoph: Habermas und wir*. Berlin: Propyläen.
- Habermas, J. (2007) ”Offentligt rum och politisk offentlighet. Två tankemotivs rötter i en livshistoria”, 15–26 i J. Habermas, *Mellan naturalism och religion. Filosofiska uppsatser*. Göteborg: Daidalos.
- Habermas, J. (2019a) *Auch eine Geschichte der Philosophie*. Berlin: Suhrkamp.
- Habermas, J. (2019b) ”Noch einmal: Zum Verhältnis von Moralität und Sittlichkeit. Vortrag an der Universität Frankfurt, 19. Juni 2019”, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 67 (5):729–743. <https://doi-org.kb-ku.idm.oclc.org/10.1515/dzph-2019-0055>
- Heidegren, C.-G. (2016) *Positivismstrider*. Göteborg: Daidalos.
- Korpi, W. (1990) ”Om undran inför sociologerna”, *Sociologisk Forskning* 27 (3):2–10.
- Lizardo, O (2020) ”The End of Theorists. The Relevance, Opportunities, and Pitfalls of Theorizing in Sociology Today”, <https://doi.org/10.31235/osf.io/3ws5f> (hämtningsdatum 2 mars 2026).
- Müller-Doohm, S. (2014) *Jürgen Habermas. Eine Biographie*. Berlin: Suhrkamp.

⁴ Tack till Anna Engstam för värdefulla kommentarer.

- Normative Orders. Forschungszentrum der Goethe-Universität Frankfurt am Main (2023), "Principles of solidarity. A statement", <https://normativeorders.net/en/news/principles-of-solidarity-a-statement/> (hämtningsdatum 2 mars 2026).
- Norris, P. & R. Inglehart (2019) *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reed, I. & J. Alexander (2009) "Social Science as Reading and Performance. A Cultural-Sociological Understanding of Epistemology", *European Journal of Social Theory* 12(1):21–41.
- Skinner, Q. (1985) *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.